

ЛІКАРСЬКІ З'ЇЗДИ У СТРУКТУРІ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ ПІВ- ДЕННОЇ УКРАЇНИ кінця ХІХ – початку ХХ століть

Розглянуті питання діяльності органів місцевого самоврядування в галузі розвитку медицини трьох губерній Південної України – Катеринославської, Херсонської, Таверійської – в кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Проаналізовані лікарські з'їзди з проблем охорони здоров'я місцевого населення у структурі земської медицини, коло питань, які на них обговорювались, їх рішення, співвідношення теорії та практики земської медицини наприкінці ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: лікарські з'їзди, земська медицина, Південна Україна.

Рассмотрены вопросы деятельности органов местного самоуправления в области развития медицины трех губерний Южной Украины – Екатеринославской, Херсонской, Таврической – в конце ХІХ – начале ХХ веков. Проанализированы съезды врачей по проблемам охраны здоровья местного населения в структуре земской медицины, круг вопросов, которые на них обсуждались, их решения, соотношение теории и практики земской медицины конца ХІХ – начала ХХ веков.

Ключевые слова: съезды врачей, земская медицина, Южная Украина.

The article explores the issues of local authorities activity in the area of the development of medicine in the guberniyas of the Southern Ukraine – Katerynoslavska, Khersonska, Tavriyska – in the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. It investigates the doctors' congresses on the problems of health care of the local population in the structure of zemstvo medicine system. The article examines the issues, discussed at the congresses, their decisions, the correlation of theory and practice of zemstvo medicine in the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries.

Key words: doctors' congresses, zemstvo medicine, Southern Ukraine.

Демократичні процеси, які сьогодні відбуваються в Україні, дозволяють вітчизняним науковцям позбавитися певних стереотипів стосовно минулого й по-іншому подивитися на окремі сторінки національно-історичної спадщини. До таких сторінок, що вимагають переосмислення, слід віднести діяльність органів місцевого самоврядування – земства. Вони, за висловом відомого вченого української еміграції О. Моргуна, були одним із найвидатніших явищ у суспільному, економічному й культурному житті України кінця ХІХ – початку ХХ століття. Його ж думка про те, що об'єктивна оцінка земства і діючих у ньому сил може стати в пригоді, коли, позбавившись засліплення шкідливості «догматами», заходимося шукати придатних форм і засобів для поновлення і розвитку України набуває в наш час особливо актуального значення [1, с. 57].

Причина уваги практиків до земської медицини криється в розумінні того, що в реорганізації іс-

нуючої системи охорони здоров'я країни важливо спиратися на набутий раніше досвід. Це дозволяє уникати багатьох помилок і знаходити найбільш раціональні шляхи для подолання негативних тенденцій у розвитку медичної галузі та реалізації положень Конституції України щодо забезпечення кожному громадянину доступної й кваліфікованої медичної допомоги.

Інтерес науковців до діяльності земств з улаштування медичної допомоги спричиняється недостатньою її вивченістю. Аналіз наукової літератури, у тому числі й праць найбільш відомих істориків земств Б. Веселовського [2], Г. Герасименка [3], С. Ігумнова [4], М. Левіта [5], Т. Львова [6] та інших свідчить, що робота земських закладів в організації медичного обслуговування населення розкрита переважно в узагальнюючому вигляді, а це значно збіднює наші знання про історичну практику. Щоб побачити повну картину земсько-медичного життя у всій його різноманітності

необхідно дослідити й роботу органів місцевого самоврядування окремих повітів, губерній, регіонів.

Недостатнє висвітлення діяльності земств у забезпеченні населення медичною допомогою й важливість їхнього досвіду для розв'язання сучасних проблем охорони здоров'я стали підставою для написання даної роботи.

Досвід перших років діяльності земських закладів переконав багатьох діячів органів місцевого самоврядування в тому, що різноманітні заходи, спрямовані на покращання медичної справи, залишатимуться марними, поки вона не буде влаштована «правильно». Щоб розібратися, як саме це зробити, земські діячі звернулися за допомогою до фахівців, організувавши з'їзди губернських лікарів. До їхніх порад вони удавалися й раніше. Ці перші наради носили випадковий, здебільшого приватний характер. Із плином часу, в міру того як увага до

охорони здоров'я підвищувалася, звернення до медиків, особливо на місцях, ставали частішими. Майже в усіх повітах Херсонської та деяких Катеринославської й Таврійської губерній наради лікарів, яких гласні інколи називали з'їздами, з початку 1870-х років міцно увійшли в практику земського життя. Однак, установити порядок у їх проведенні та наступництво в роботі, земським діячам не вдалося. До того ж повітові з'їзди за своєю формою, складом та кількістю учасників завжди залишалися лише нарадами місцевого значення.

Перший губернський з'їзд лікарів у південному регіоні держави був скликаний у 1873 році земськими діячами Таврійської губернії. Наступні, тут і у двох інших губерніях, відбулися в роки, зазначені в табл. 1.

Таблиця 1

Роки скликання лікарських з'їздів у південних губерніях України*

Губернії	Роки скликання з'їздів	Усього
Катеринославська	1883, 1888, 1889, 1891, 1893, 1895, 1897, 1900, 1903, 1910, 1914	11
Таврійська	1873, 1874, 1875, 1876, 1879, 1880, 1882, 1884, 1892, 1895, 1913	11
Херсонська	1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1881, 1882, 1883, 1886, 1888, 1891, 1895, 1899, 1904	15

* Таблиця складена за: ДААРК, ф.60, оп.1, спр.86, арк.165, 211; Обзор состояния медицины за 1877 г в уездах Херсонской губернии. – Херсон, 1878. – С. 70–72; IX-й съезд врачей Таврической губернии 1892 года. Журналы и приложения. – Симферополь, 1892; Труды X Губернского съезда земских врачей Таврической губернии. Журналы заседаний съезда 31 мая – 8 июня 1895 г. и приложения №№ 1,2,3. – Симферополь, 1895; Труды 7-го съезда земских врачей и представителей земств Екатеринославской губернии. – Вып. 1. – Екатеринослав, 1897; XV съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября – 8 октября 1904 г.). – Херсон, 1905; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. – Вып. 2. – Херсон, 1905. – С. 288–290; Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. – Симферополь, 1913. – Т. 1.

Дані таблиці показують, що з'їзди лікарів гласні Таврійської та Херсонської губерній розпочали організувати майже одночасно й до кінця 1870-х років проводили їх мало не щорічно. Потім форуми скликалися рідше, а в ХХ ст. – усього по одному разу в кожному земстві. На Катеринославщині земські діячі започаткували лікарські з'їзди дещо пізніше. Проте, коли в інших губерніях вони перестали проводитися, то тут лікарі продовжували збиратися для спільного обговорення нагальних проблем охорони здоров'я аж до початку Першої світової війни. У таблиці також зафіксовано, що лікарських з'їздів у Херсонській губернії відбулося більше, ніж у сусідніх Катеринославській та Таврійській. Обумовлювалося це дуже важливим місцем, яке вони зайняли в структурі земсько-медичної організації Херсонщини від початку їх скликання.

Скликалися з'їзди лікарів губернською управою за рішенням губернських земських зібрань. Управи спочатку готували питання для обговорення учасників зібрань. Згодом до розробки програми роботи медичних форумів у Херсонській губернії земські управлінці стали залучати санітарних лікарів, а в Таврійській – губернську

лікарську раду. Питання, які виносилися на розгляд делегатів, були різноманітними. Вони стосувалися як організаційних проблем медичного обслуговування населення, так і проблем, безпосередньо пов'язаних із професійною діяльністю медичного персоналу. Прийняті після їхнього обговорення постанови носили рекомендаційний характер.

З'їзди лікарів у всіх трьох південних губерніях були органами дорадчими. На них покладалися спільні завдання – допомогти земствам знайти найбільш раціональні шляхи розбудови ефективної системи медичної допомоги. Разом із тим, вирішуючи одні й ті ж задачі, вони займали різне становище в земсько-медичній організації кожної губернії.

У Таврійській губернії на лікарських форумах медики довгий час обмежувалися обговоренням виключно теоретичних питань. Їхні рішення часто не враховували практичних можливостей земства й залишалися нереалізованими. Крім цього, прийняті постанови не завжди були достатньо обґрунтованими, оскільки через постійну нестачу відомостей про стан медицини на місцях, вони більше базувалися на роздумах делегатів, ніж на об'єктивних даних. Матеріали роботи з'їздів не друкувалися і їхні резолюції були мало кому

відомі. Траплялося так, що на засіданнях порушувалися питання, які вже розглядалися на минулих зібраннях і по них приймалися рішення. Тому з'їзди лікарів приносили мало користі й помітної ролі в медичній організації земства не відігравали.

Тільки на початку 1890-х років становище колегіального органу таврійських медиків на деякий час зміцніло. На вимогу Дев'ятого з'їзду, відразу по його завершенні в червні 1892 р., губернська управа видала брошуру з протоколами засідань та доповідями делегатів. Тим самим земські діячі на місцях нарешті отримали можливість ознайомитися з роботою учасників форуму і скористатися їхніми рекомендаціями. У 1893 р., згідно з постановою губернського зібрання XXVII сесії, управа запровадила посаду лікаря-статистика, відкрила санітарно-статистичне бюро та заснувала губернську лікарську раду [7, с. 146]. Наступного року лікарські ради були створені й у повітах губернії, за виключенням Мелітопольського. Усі вони розгорнули широку роботу зі збору та опрацювання відомостей стосовно санітарно-медичного стану краю. На основі зібраних даних губернська лікарська рада підготувала до Десятого з'їзду лікарів (1895) змістовні доповіді. Досить аргументовані матеріали цих доповідей дозволили делегатам з'їзду прийняти найбільш виважені рішення з усіх питань, що розглядалися. Губернська рада лікарів разом із лікарськими радами повітів також налагодила контроль за практичною реалізацією постанов з'їздів. У свою чергу санітарно-статистичне бюро, яке очолив помічник лікарського інспектора П. І. Кольський, видало збірник. Ця праця вперше за 30 років існування земства розкривала дійсний стан медичної справи в губернії. У ній була зібрана широка інформація, якої завжди бракувало учасникам лікарських з'їздів.

Незважаючи на проведену лікарськими радами та санітарно-статистичним бюро велику і вкрай важливу роботу, на чергових губернських зібраннях 1896 р. гласні прийняли рішення закрити бюро, вважаючи його *«передчасною розкішшю»* [8, с. 170]. Навіть переконливі докази *«головного медика»* губернії лікарського інспектора П. М. Алянчикова про нагальну потребу існування подібної установи, не спонукали земських діячів змінити свого рішення. Без виконавчого органу (бюро) згодом фактично припинила діяльність і губернська лікарська рада. Таким чином, з'їзди лікарів знову залишилися без інформаційного забезпечення, у повній залежності від настроїв та побажань гласних губернії. Ті ж у майбутньому *«забажали»* лише один раз скликати медиків для вирішення нагальних проблем охорони здоров'я.

На відміну від Таврійської губернії, у Херсонській з'їзди лікарів відразу зайняли стійке місце в медичній частині земства. Запорукою цьому була вдало знайдена земськими діячами форма їх організації. Вона полягала в тому, що до роботи форумів земство залучало, крім лікарів, ще й членів від кожної земської управи. Тобто тих лю-

дей, від яких безпосередньо залежала подальша доля прийнятих ними резолюцій. Участь представників управ в обговоренні питань, що виносилися на розгляд делегатів, дозволяла аналізувати їх не тільки з медичної точки зору, а й із господарської і в кінцевому результаті прийняти постанови, які б відповідали реальним можливостям земських закладів.

Доступ до засідань з'їзду мали й не земські лікарі та особи, які були причетні до охорони здоров'я. Це ще більше підвищувало авторитет їхніх рішень, з якими медики та земські гласні завжди могли ознайомитися у *«Збірнику Херсонського земства»* й керуватися ними у медичній справі. Тим більше, рішення колегіального органу, певною мірою були обов'язковими для виконання земськими службовцями, так як приймалися за участю та схваленням керівного складу земств.

Завдяки плідній роботі вже перших з'їздів лікарів та членів управ, земські діячі розробили *«більш-менш визначений план організації народної медицини»*. Про це було заявлено на губернському земському зібранні 1876 р. [9, с. 3]. Це ж зібрання затвердило *«Правила для губернського з'їзду лікарів Херсонської губернії»*, які розробили лікарі П. Брюховський, П. Волхов, І. Грудзинський та К. Недзведський [10, с. 97]. Правила закріплювали відкритість роботи з'їздів, безпосереднє керівництво губернською управою їхнім проведенням, публікацію протоколів засідань та доповідей делегатів. Вони також передбачали скликати форуми лікарів разом із членами управ щорічно, у кожному повіті по черзі. Останнє положення перетворювало з'їзди в обов'язковий інститут медичної частини земства.

Унаслідок добре продуманої організації роботи з'їздів, незабаром довіра до них настільки зросла, що на десятому скликанні в м. Одесі було запропоновано надати їм статус *«керуючого органу всією земсько-медичною справою губернії»* [11, с. 7]. Проте, у другій половині 1890-х років виникла загроза вимушеної зміни випробуваної практикою ефективної форми проведення лікарських зібрань. Вона була викликана впровадженням загальних для всіх земських лікарських з'їздів правил, які розробило Міністерство внутрішніх справ. За цими правилами скасовувалася публічність занять колегіального органу: із числа його учасників виключалися представники земських і неземських установ; головування передавалося губернському лікарському інспектору; на розгляд делегатів виносилися виключно *«спеціальні»* питання, обов'язково затверджені губернатором; начальник губернії давав і дозвіл на друкування протоколів засідань. Було очевидним, що за новими правилами медичні форуми ставали малокорисним, формальним заходом. Із цим земські гласні не могли змиритися.

У червні 1899 р. губернська земська управа скликала нараду лікарів для обговорення правил, які видало Міністерство. Присутні на ній фахівці погодилися, що *«з'їзди, організовані згідно з опублікованими правилами, у значній мірі втрачають своє практичне значення, оскільки*

правила позбавляють можливості приймати участь у них представників земств і тому медико-господарські питання залишатимуться не розглянутими» [12, с. 677]. Зважаючи на це, вони визнали необхідним відмовитися від проведення наступного XIV з'їзду, а замість нього скликати губернську нараду лікарів та представників управ. На нараді передбачалося розробити проект правил проведення лікарських з'їздів окремо для Херсонської губернії і передати їх на розгляд земського зібрання. Далі, після схвалення гласними, клопотати перед урядовими структурами про затвердження цих правил. Пропозиція була підтримана губернським земським зібранням чергової XXXV сесії без обговорення [13, с. 22].

Загальногубернська нарада земських і міських лікарів та представників управ відбулася в листопаді 1899 р. Вона пройшла за зразком минулих медичних форумів й увійшла в історію земської медицини Херсонщини як XIV з'їзд лікарів. Земським діячам удалося таким чином зберегти відпрацьовану форму організації й наступництво лікарських з'їздів, а згодом домогтися і схвалення розроблених правил. Така турботливість земства про збереження та подальше зміцнення становища колегіального органу медиків служить найкращим доказом корисності його діяльності. Дослідження показує, що не було в медичному житті краю таких питань, обговорення яких не доручалося б земськими установами з'їзду лікарів і на які вони б не отримували того чи іншого висновку цього органу. Не було таких рішень з'їзду, за винятком порівняно небагатьох, недостатньо розроблених, які б не відобразилися в медичній справі практичними заходами. Тільки революційні події в імперії на початку XX ст. змусили представників земств уникати масових заходів. Оберігаючи себе від можливих неприємностей, вони зібрали лікарів лише один раз у 1905 р.

З'їзди лікарів у Катеринославській губернії стали скликатися майже на десятиліття пізніше, ніж у Таврійській та Херсонській (див. *табл. 1*). Згідно з матеріалами роботи губернських земських зібрань, зволікання з їх організацією було обумовлено побоюваннями гласних за те, що «одночасне покидання земськими лікарями своїх місць із метою участі в з'їзді, матимуть шкідливі для народного здоров'я наслідки» [14, с. 941]. Тому вони, перш ніж наважитися зібрати лікарів, постановою чергового губернського зібрання 1877 р. звернулися до земських діячів повітів із пропозицією висловитися з цього приводу. Поки ж ті відпрацьовували своє ставлення щодо проведення медичних форумів, губернській управі довелося в 1880 р. скликати лікарів для спільного обговорення ефективних методів боротьби з існуючою епідемією дифтерії.

Противодифтерійна нарада показала, що колективне обговорення проблем охорони здоров'я дає

змогу знаходити найбільш раціональні шляхи для їх розв'язання. При цьому в земських службовці з'являється можливість уникнути багатьох помилок, яких обов'язково вони припускалися б в умовах повітової самостійності, і тому економно витрачати матеріальні та людські ресурси завжди бідних земств. Нарада зняла всі сумніви гласних стосовно доцільності лікарських з'їздів і стала їх предтечею.

Започаткована в 1883 р. практика проведення з'їздів у губернії свідчить, що земські діячі Катеринославщини в певній мірі використали вже набутий у цій справі досвід інших земств. Управа збирала лікарів тільки за необхідністю, на розгляд виносилися лише насущні питання охорони здоров'я й розглядалися вони з урахуванням місцевих можливостей забезпечення прийнятих рішень. За таких умов з'їзди медиків систематично продовжували скликатися й після того як решта земств до колективної думки лікарів звертатися перестала.

Лікарські з'їзди хоча й займали різне становище в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, однак вже у 1880-х роках вони стали невід'ємною складовою земської медицини кожної з них. Форуми допомогли земським діячам правильно визначитися в корінних питаннях організації медичної справи. Саме в роботі з'їздів лікарі переконливо довели переваги стаціонарної системи медичного обслуговування над існуючою роз'їзною; виступили проти самостійного фельдшеризму, віддавши пріоритет лікарським дільницям; наполягли на безкоштовності медичної допомоги. Утілені в практику ці пропозиції фахівців стали основними організаційними принципами земської медицини. Пізніше вони цілковито були перейняті радянською системою охорони здоров'я, яка й по нині панує в Україні.

Слід зазначити, що з'їзди також служили й об'єднуючою ланкою медичної сфери губернії. Збираючись разом, лікарі обмінювалися думками щодо кращого влаштування медичної допомоги, ділилися досвідом роботи, координували свої дії в боротьбі з нескінченими епідеміями різних хвороб. У результаті у процесі спілкування, аналізуючи набутий досвід, вони прийшли до усвідомлення необхідності централізації медичної справи й переконали у цьому земських гласних. Завдяки рекомендаціям форумів початку XX ст. у губерніях південного регіону вдалося перебороти психологію «повітової самостійності» в галузі «підключання про народне здоров'я» й розробити загальні плани розбудови медичної частини.

У перспективі подальших розвідок у даному напрямку можна буде уточнити особливості діяльності органів місцевого самоврядування на Півдні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 56–64.
2. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб. : Изд. О. Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – 728 с.

3. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. – М. : Наука, 1990. – 367 с.
4. Игумнов С. Н. Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. – К. : Изд. Киевского 1-го Медицинского ин-та, 1940. – 155 с.
5. Левит М. М. Становление общественной медицины в России. – М. : Изд. «Медицина», 1974. – 230 с.
6. Львов Т. Е., Полнер И. Г. Наше земство и 50 лет его работы. – М. : Изд. «Задруга», Тип. П. П. Рябушинского, 1914. – 62 с.
7. Журналы Таврического губернского земского собрания XXVII очередной сессии 10-19 декабря 1892 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1893. – 409 с.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 60, оп. 1, спр. 86.
9. Херсонское губернское земское собрание. Сессия восемнадцатая (22-31 октября 1876 года). – Херсон : Изд. земства, 1877. – 851 с.
10. Правила для губернского съезда врачей Херсонской губернии // Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865-1888 гг. – Т. 2 – Одесса : Изд. губ. земства, 1890. – С. 97–98.
11. Доклад 2-й комиссии X съезда врачей и членов управ по вопросу об организации медицинской части в Херсонской губернии и об инструкции санитарным врачам // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 5. – С. 5–9.
12. Совещание санитарных врачей при губернской управе. Заседание 1-7 августа 1899 г. // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1899. – № 14. – С. 662–683.
13. Отчет Херсонской губернской земской управы по исполнению постановлений губернского земского собрания XXXV очередной сессии 1899 года // Отчеты 1899 г., сметы и раскладки 1901 г., доклады сессии 1900 г. – Херсон : Изд. губ. земской управы, 1900. – С. 1–42.
14. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 1. – 1121 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, к.і.н., доцент О. П. Тригуб*

© О. В. Черемісін, М. В. Герасименко, 2010

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010